

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-9>

УДК 94(477)"1648/17"

Гуменюк О.В., Гошта Г.М.

Рівненський державний гуманітарний університет

ШВЕЦІЯ ЯК НОВИЙ СОЮЗНИК КОЗАКІВ НА КІНЦЕВОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті розглядаються зовнішньополітичні зносини держави Богдана Хмельницького та Швеції. Ставлення західних держав до подій в Україні великою мірою залежало від поділу її на два ворожі табори: католицький і протестантський. Держави першою з них – Австрія, Іспанія та князівства Південної Німеччини підтримали свого союзника – Польщу, і відразу ж зайняли негативну позицію щодо визвольної боротьби українського народу. Проводиться аналіз особливостей пошуку союзника козаків на тлі вже підписаної Переяславської угоди. Тому і потрібно з'ясувати, на яких засадах стояв Б.Хмельницький, якої політичної орієнтації дотримувався, та що йому вдалося зробити для міжнародного визнання Козацької України. Адже не заперечний той факт, що за період гетьманства саме цього гетьмана на певний період змінюється баланс сил у Східній Європі, козацтво стає відоме далеко за межами українських земель, а армія Гетьманщини була однією із кращих в Європі.

Ключові слова: козак, Річ Посполита, Швеція, союз, домовленості, гетьман, грамоти, автономія, протекторат.

Gumeniuk Oksana, Goshta Anna

Rivne state Humanitarian University

SWEDEN AS A NEW COLLECTION OF COSSACKS AT THE FINAL STAGE OF NATIONAL WARNING WAR

Summary. The article deals with the foreign relations of the state of Bogdan Khmelnytsky and Sweden. The replacement of the Western powers with the events in Ukraine to a large extent depended on its division into two hostile camps: Catholic and Protestant. The states of the first of them – Austria, Spain and the Principality of South Germany – supported their ally – Poland, and immediately took a negative stance on the liberation struggle of the Ukrainian people. An analysis of the features of the search for an ally of the Cossacks against the backdrop of the Pereiaslav Treaty, which was already signed, is underway. herefore, it is necessary to find out on what principles B. Khmelnytsky stood, which political orientation was observed, and that he was able to do for the international recognition of Cossack Ukraine. The fact that during the Hetmanate period the hetman for a certain period changed the balance of power in Eastern Europe, the Cossacks became known far beyond the borders of Ukrainian lands, and the Hetmanate's army was one of the best in Europe. Ukrainian national revolution of the seventeenth century. is the period of the history of our state, which is well covered both in Ukrainian and foreign historiography. At the same time, Ukrainian historians do not have a single assessment of the events of Khmelnytsky, from the desire to explicitly idealize and hyperbolize the role of Bogdan Khmelnytsky and the consequences of the national revolution, to the critique of Hetman's activity. Despite a significant number of publications devoted to the period of formation of the Hetmanate, concerning its own foreign policy, its main vectors, and even more so, there are not many studies on the Swedish foreign policy course of Bogdan Khmelnytsky. It should be noted that the Swedish vector itself remains the least investigated. This is due to relatively short-lived relations between hetman Bohdan Khmelnytsky and Charles X Gustaf. Despite such features of coverage of the topic, in Ukrainian historiography it is possible to distinguish a number of works of historians who are trying to characterize and assess Ukrainian-Swedish relations during Khmelnytsky. A separate section devoted to the diplomatic activity of Khmelnytsky is found in the monograph of Ivan Krypiakievich "Bogdan Khmelnytsky", where the main directions of foreign policy of the Hetmanate are briefly and correctly covered.

Keywords: Cossack, Rzeczpospolita, Sweden, union, agreement, hetman, letters, autonomy, protectorate.

Постановка проблеми. Пошук союзника у війні завжди був для козаків і самого гетьмана Хмельницького одним із ключових моментів дипломатії Гетьманщини. Особливо це явилось гостро важливим на тлі недотримання Москвою ключових складових угоди між нею та державою Хмельницького.

Аналіз останніх досліджень. Українська національна революція XVII ст. є тим періодом історії нашої держави, який добре висвітлений як в українській, так і зарубіжній історіографії. Водночас серед українських істориків немає єдиної оцінки подіям Хмельниччини, – від прагнення до явної ідеалізації та гіперболізації ролі Бог-

дана Хмельницького й наслідків національної революції, до критики діяльності гетьмана.

Незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених періоду становлення Гетьманщини, щодо власне зовнішньої політики, основних її векторів, а тим більше досліджень шведського зовнішньополітичного курсу Богдана Хмельницького праць не так вже і багато.

Слід зазначити, що саме шведський вектор залишається найменш дослідженим. Це пов'язано з відносно недовгими стосунками гетьмана Богдана Хмельницького і Карла X Густава. Незважаючи на такі особливості висвітлення теми, в українській історіографії можна виокремити

ряд праць істориків, які намагаються дати характеристику та оцінку україно-шведським відносинам в ході Хмельниччини.

Окремий розділ, присвячений дипломатичній діяльності Хмельницького, знаходимо в монографії Івана Крип'якевича «Богдан Хмельницький», де лаконічно і грамотно висвітлюються основні напрями зовнішньої політики Гетьманщини [6].

З сучасних істориків активно тематикою Хмельниччини займаються Валерій Смолій та Валерій Степанков, перш за все слід виокремити їхню працю «Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)», де зовнішньополітичній діяльності Гетьманщини 1648-1657 рр. присвячений окремий розділ, дається характеристика основних векторів зовнішньої політики Б. Хмельницького, в тому числі й шведському [9].

Особливо цікавою є оцінка зовнішньої політики Хмельницького Тараса Чухліба в праці «Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр.», саме він є автором концепції політики полівасалітетної залежності Богдана Хмельницького. На відміну від інших істориків, він не «обдляє» увагою шведський зовнішньополітичний курс Богдана Хмельницького [13].

Важливою для дослідження шведського вектора є стаття Андрія Гурбика «Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б. Хмельницького (1656-1657 рр.)», в якій детально характеризується формування україно-трансільвано-шведського союзу та висвітлено виключно важливу роль українського корпусу А. Ждановича у війні раднотської коаліції проти Польщі [2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми полягає у ширшому аналізі та характеристиці позиції козаків і самого Хмельницького щодо Швеції, як потенційного союзника Гетьманщини.

Мета статті. Головним завданням статті є висвітлення досі не до кінця з'ясованого питання шведсько-українського союзу в часи Хмельниччини.

Виклад основного матеріалу. Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького (Хмельниччина) чи українська національна революція XVII ст. – одна з тих сторінок історії українського народу, які є найбільш ключовими і потребують постійного дослідження й осмислення. Водночас питання Хмельниччини залишається неоднозначним і має багато інтерпретацій. Незважаючи на це, подія 1648-1657 рр. належить важливе значення у процесі формування української держави та української нації як такої.

У 1898 р. Михайло Грушевський з нагоди 250-річчя Хмельниччини писав: «Є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати б – антикварне значення; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворюють для них цілком нові обставини життя, вносять на верх змагання й ідеї, що стають прапором для віків, святощами для одних і страхом для других. Се те, що, звичайно, зветься епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельниччина. Її можна порівняти з значенням реформації для німецького народу, французької революції для Західної Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельниччиною...» [1, с. 23].

Таким чином, можна говорити про певний феномен національно-визвольної війни українського народу, адже в цей період відбулося становлення Гетьманщини, тобто вперше за багато років бездержав'я українцям вдалося довести всій Європі свою самобутність, створивши нове державне утворення. І хоча доля Гетьманщини в майбутньому склалася трагічно, саме її образ став втіленням споконвічних прагнень українського народу і надихав й надалі українців на боротьбу за свою державність.

Однією з основних зовнішніх функцій держави як такої є здійснення зовнішньополітичної діяльності, розвиток міжнародних відносин, з метою захисту суверенітету та національного інтересу. Саме зовнішньополітична діяльність відіграє ключову роль в становленні та розбудові молодих державних утворень. Адже від визнання чи невизнання сусідами залежить їхня доля. Проте дуже часто саме країни-сусіди шляхом військової агресії переривають державотворчі процеси в новостворених державах, і навпаки, більш віддалені країни підтримують молоді державні утворення з метою послаблення сусідніх.

Від самого початку Національно-визвольної війни Богдан Хмельницький значну роль приділяв відносинам з іноземними державами, адже саме від їхнього ставлення в деякій мірі залежав успіх війни, яку розпочав Хмельницький в 1648 р. Саме далекоглядність гетьмана відрізняла його від керівників попередніх козацьких повстань. Адже він не був звичайним селянським керівником, а мав певний досвід в галузі міжнародних відносин, отримав хорошу освіту, володів 5-7 мовами. Не слід забувати також і те, що майбутній гетьман був військовою писарем, тобто не лише керував військовою канцелярією, а й здійснював листування з іншими державами, приймав іноземних послів. Активній та багатовекторній зовнішньополітичній діяльності сприяло досить непросте геополітичне становище Гетьманщини, як зазначають В. Смолій та В. Степанков: Україна опинилася в геополітичному «чотирикутнику смерті», адже жодному з сусідів України було невигідне утворення та зміцнення молоді української держави [9, с. 274].

В своїй зовнішньополітичній діяльності уряд Хмельницького і сам гетьман намагалися якомога більше країн залучити до війни з Польщею. Розпочинаючи війну, гетьман не міг не включати в свої плани налагодження відносин з Швецією, яка після Тридцятилітньої війни стала однією з наймогутніших країн Європи, контролюючи Балтику, вона загрожувала Польщі, що було вигідним Гетьманщині. Крім того, від самого початку визвольної боротьби українського народу Швеція зайняла сприятливу для Гетьманщини позицію. Важливу роль у налагодженні україно-шведських стосунків відіграв і релігійний чинник, адже Швеція, яка воювала проти католицької ліги у Тридцятилітній війні, була протестантською і виступала за послаблення впливу католицизму в Європі, однією з опор якою була саме Річ Посполита.

Іван Крип'якевич у своїй монографії, присвяченій Хмельницькому, стверджує, що перші спроби налагодити відносини були ще в 1650 р., але не вдало. В 1653 р. Б. Хмельницький вживає заходів, щоб відправити посольство до Швеції через російський кордон, але російський уряд відмовився пропустити це посольство [8, с. 156]. Тісніші контакти

було налагоджено вже 1655 р., в листі Богдана Хмельницького до думного дяка Ларіона Лопухіна від 18 травня, в ньому гетьман повідомляє про відправку послів до шведського короля Карла X Густава, з метою, щоб той не давав допомоги полякам. Тобто весною 1655 р. вже окреслювалися дипломатичні відносини між Гетьманщиною та Швецією [2, с. 428]. Наприкінці серпня 1655 р. до Богдана Хмельницького прибув посол Карла Густава Юлій Торкват, гетьман в той час перебував біля Кам'янець-Подільського, у листі-відповіді на посольство Торквата гетьман писав, що король обіцяє «...довір'я, захист і дружбу» [6, с. 79]. Тарас Чухліб стверджує, що, якщо під дружбою гетьман розумів укладення двостороннього договору, то під захистом і довір'ям – визнати протекцію Карла X. Під Кам'янцем також було укладено україно-шведську угоду, що передбачала проведення спільного наступу до західних кордонів України і включення звільнених територій до складу Гетьманщини. Проте згодом після легких перемог в Польщі, Карл X відмовився дотримуватись угоди і прилучив до своїх володінь Белзьке, Волинське, Подільське і Руське воеводства й вимагав зняти облогу зі Львова. Хмельницький погодився, не розриваючи дипломатичних відносин з Польщею. Але невдачі, що спіткали шведів у новому етапі війни призвели до пошуку розуміння з Україною. З другого боку, укладення Віленського миру змусило і українців піти на зближення з шведами. Вже в листі королю від 16 листопада 1656 р. Б. Хмельницький пише про бажання надалі підтримувати дружбу та про зв'язок Війська Запорізького з Трансільванією. Тобто намічалась нова антипольська коаліція в складі Гетьманщини, Швеції та Трансільванії [13, с. 545], яка юридично оформилась 26 листопада 1656 р. в Радноті (Єрнут у Румунії). До неї увійшли Трансільванія та Швеція. Цей договір, на думку дослідників, був наслідком і відповіддю його учасників на укладений за місяць до того Віленський трактат.

Новостворена Раднотська система передбачала спільну війну союзників проти Речі Посполитої з подальшим розподілом її земель між Швецією, Бранденбургом, Трансільванією та Україною. Потрібно зазначити про різні мотиви, які перед собою ставила кожна сторона. Для Карла Густава Раднотський договір став відповіддю на польсько-московський договір у Вільно. Ракоці ставив перед собою мету коронуватись польською короною, а Україна і Бранденбург – незалежитися від цієї корони. Такі різні цілі нових союзників з самого початку таїли неузгодженість і неефективність Раднотської коаліції. Незважаючи на це, саме Раднотська система юридично закріплювала визнання незалежності України в межах Київського, Брацлавського, Чернігівського воеводств. Щодо західноукраїнських земель, то їхній статус мав бути визначений після додаткових україно-трансільвано-шведських консультацій. Водночас, вступаючи в нову коаліцію, гетьман намагався зберегти відносини з Московією, вже такими великими були апетити Швеції і Трансільванії стосовно Західної України [10, с. 68–69].

Незважаючи на непоступливість шведської сторони, гетьман продовжує спроби встановлення тісніших відносин зі Швецією, у листі від 28 січня 1657 р. Хмельницький акцентує увагу на взаємній користі україно-шведського союзу [3, с. 557–558].

У 1657 р. до коаліційних військ був долучений і корпус Антона Ждановича (приблизно 15 тисяч), разом з шведськими і трансільванськими військами військовій дії було перенесено на територію Польщі. Традиційно виділяють два етапи походу коаліційних військ проти Польщі. В ході першого 18 березня 1657 р. було взято Краків, на даному етапі український корпус Ждановича діяв спільно з трансільванським військом, з шведською армією Карла Густава україно-трансільванське військо об'єдналось вже під час другого етапу, який розпочався 20 березня. Вже 11 квітня коаліційні війська форсували Віслу, здобули Люблін, Подлодов, Мінськ, Городок, а 13 травня капітулював Брест. Незважаючи на успішні дії, в таборі союзників починають виникати конфронтації, Карл X з основним військом відходить за Віслу, залишивши лише трьохтисячний корпус генерала Стенбока. Відсутність шведського короля не завадила союзникам 7 червня взяти Варшаву. Але коаліційна армія не змогла скористатися зі свого успіху, не маючи надії на повернення Карла X з основним військом корпус Стенбока 13 червня залишив Варшаву, відступили і війська Ракоці і Ждановича [13, с. 70–72].

Таким чином було втрачено важливий момент для повного знищення Речі Посполитої. Основними причинами стали неузгодженість дії між союзниками, втомленість війська та зовсім відмінні цілі союзницьких сторін. Крім того, важливу роль відіграло нестабільне зовнішньополітичне становище як України, так і Швеції та Трансільванії, небажання таких військово-політичних «важковаговиків», як Габсбурзька монархія та Османська імперія будь-яких змін у геополітичному становищі в Європі та зміни status quo. А саме це мала на меті Швеція, бажаючи суттєвих територіальних перерозподілів, підтримуючи так зване «повстання васалів» (об'єднаних в Раднотській коаліції – Трансільванії – васала Османської імперії, залежного від Польщі Бранденбурга, та України з її номінальним російським протекторатом).

Незважаючи на провал кампанії проти Речі Посполитої, участь українського корпусу у складі військ Раднотської коаліції мала велике значення, по-перше, воєнні дії було перенесено на внутрішні території Польщі й перешкодила їй активним діям на українському фронті. А по-друге, війна зірвала ратифікацію польським сеймом невідповідної для України Віленської угоди, а дипломатичні перемовини з Швецією і Трансільванією сприяли легітимізації України в Європі.

Поразка коаліційних військ не призвела до розриву дипломатичних відносин України та Швеції. Тому й надалі, реалізуючи раднотський курс зовнішньої політики, Б. Хмельницький уважно стежив, щоб в усіх договорах Західна Україна визнавалась частиною Гетьманщини. Зокрема в лютому 1657 р. було відхилено запропонований Карлом X проект договору, оскільки він не передбачав входження західноукраїнських земель до складу Гетьманщини.

Таким чином, реалізація шведського зовнішньополітичного курсу була вигідною для України, оскільки досягнуто згоди у війні проти Польщі і, – реалізація даного напрямку зовнішньої політики дала б набагато кращі результати, якби не питання про західноукраїнські землі, які Швеція то визнавала територіями Гетьман-

щини, то віддавала їх комусь іншому. Стосовно статусу західноукраїнських земель проявляється неупустивість шведської сторони, адже вони були вигідним стратегічним плацдармом для розгортання мілітарної сили у Східній Європі, крім того, цьому сприяло і небажання утворення нової потужної сили на уламках Речі Посполитої, яка б могла створювати конкуренцію Швеції у реалізації її зовнішньополітичної експансії.

Але, незважаючи на конфронтації, все-таки відносини з шведським королем дозволили на певний час поставити Річ Посполиту на межу повного знищення, перенести військові дії на внутрішню територію Польщі, таким чином захистити національний інтерес Гетьманщини. Крім того, відносини з Швецією, переможницею Тридцятилітньої війни, сприяли європеїзації України, її легітимізації як незалежного і самостійного суб'єкта міжнародних відносин.

Подія 6 серпня 1657 р. істотно змінила не лише зовнішньополітичний курс Гетьманщини, але і в цілому становище в Україні. Помер Богдан Хмельницький і як наслідок – змінюється сам характер політичного устрою Гетьманщини, поліцентризм влади породжує і поліцентризм зовнішньої політики. Не було єдиного зовнішньополітичного курсу, кожне з державних утворень – Правобережжя, Лівобережжя, Запоріжжя – проводили власну зовнішню політику без узгодження між собою. Характерним стало залучення мілітарної сили сусідніх країн для вирішення внутрішніх конфлік-

тів, все це сприяло краху колись єдиної держави, з якою рахувалися сусіди.

Дослідження шведського вектора зовнішньої політики Богдана Хмельницького продовжує викликати інтерес серед істориків, адже багато аспектів україно-шведських відносин в контексті національно-визвольної війни є нез'ясованими, тому ця тема вимагає подальшого дослідження.

Висновки і пропозиції. Якщо один з пріоритетних напрямів української зовнішньої політики розглядається курс на військову співпрацю з Швецією. Разом з тим, успіхи шведів ще більше ускладнюють геополітичну ситуацію в регіоні. Легкість здобутих ними перемог і, що саме головне, їх суспільно-політичне тло (добровільне визнання польською шляхтою протекції Карла X Густава) ускладнюють діалог України зі Швецією, обумовлюють появу ультимативних вимог керівництва останньої щодо обмежень ареалу поширення козацьких впливів. Конфлікт інтересів сторін, що розвивається на тлі наростання напруження в українсько-російських відносинах і вторгнення кримських орд у південні райони України, обумовлюють відхід українських військ з Галичини. Водночас, шведський фактор уможливило відновлення союзних відносин між Україною та Кримом. Уклавши угоду з ханом, Б.Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України, а саме: налагодження союзницьких стосунків з Кримом при збереженні протекції московського царя.

Список літератури:

1. Грушевський М. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Дніпропетровськ : Січ, 1993. 55 с.
2. Гурбик А.О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б. Хмельницького (1656-1657 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 57–86.
3. Ефремов Ю.М. Украина и «Руина» от Хмельницкого к Мазепе: Малоизвестные трагические страницы из истории украинского народа. Київ : МП "Буклет", 1992. 59 с.
4. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів : Б.в., 1996. 326 с.
5. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів : Світ, 1990. 408 с.
6. Крип'якевич І., Бутич І. Документи Богдана Хмельницького. Київ, 1964. 316 с.
7. Мезько-Оглоблин О. Переяславський договір 1654 р. Українське історичне товариство. Національний університет «Острозька Академія». Видавництво ОА, 2003. 152 с.
8. Огієнко І. Богдан Хмельницький: історична література. Київ : Наша культура і наука, 2004. 447 с.
9. Смолій В. Богдан Хмельницький: [Соціально-політичний портрет]. Київ : Альтернативи, 2003. 399 с.
10. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 445 с.
11. Солдатенков В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. Київ : Либідь, 1999. 288 с.
12. Чуприна В. Хмельниччина (1648-1657 рр.): Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. Львів : Світ, 2003. 175 с.
13. Чухліб Т.В. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 616 с.

References:

1. Grushevskiy M. Pro batka kozaczskogo Bogdana Xmelnyczkogo. Dnipropetrovsk : Sich, 1993. 55 s.
2. Gurbyk A.O. Radnotskiy zovnishnopolitychnyj kurs getmana Ukrayiny B. Xmelnyczkogo (1656-1657 rr.). *Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal*. 2008. № 6. S. 57–86.
3. Efremov Yu.M. Ukraina i "Ruina" ot Khmel'nitskogo k Mazepe: Maloizvestnye tragicheskie stranitsy iz istorii ukrayinskogo naroda. Kyiv : MP "Buklet", 1992. 59 s.
4. Kachmarchyk Ya. Getman Bogdan Xmelnyczkyj. Peremyshl; Lviv : B.v., 1996. 326 s.
5. Kryp'yakevych I. P. Bogdan Xmelnyczkyj. Lviv : Svit, 1990. 408 s.
6. Kryp'yakevych I., Butych I. Dokumenty Bogdana Xmelnyczkogo. Kyiv, 1964. 316 s.
7. Mezko-Ogloblyn O. Pereyaslavskiy dogovir 1654 r. Ukrayinske istorychne tovarystvo. Nacionalnyj universytet «Ostrozka Akademiya». Vydavnyctvo OA, 2003. 152 s.
8. Ogiyenko I. Bogdan Xmelnyczkyj: istorychna literatura. Kyiv : Nasha kultura i nauka, 2004. 447 s.
9. Smolij V. Bogdan Xmelnyczkyj: [Socialno-politychnyj portret]. Kyiv : Alternatyvy, 2003. 399 s.
10. Smolij V.A. Ukrayinska nacionalna revolyuciya XVII st. Kyiv : Vydavnychyj dim «Kyievo-Mogylyanska akademiya», 2009. 445 s.
11. Soldatenkov V.F. Ukrayinska revolyuciya: Istorychnyj narys. Kyiv : Lybid, 1999. 288 s.
12. Chupryna V. Xmelnychyna (1648-1657 rr.): Vyzvolna vijna ukrayinskogo narodu pid provodom B. Xmelnyczkogo. Lviv : Svit, 2003. 175 s.
13. Chuxlib T.V. Kozaky i Monarhy. Mizhнародni vidnosyny rannomodernoyi Ukrayinskoyi derzhavy 1648-1721 rr. Kyiv : Vydavnyctvo imeni Oleny Teligy, 2009. 616 s.